جناب آقای رسول موگویی

دانشجو دکتری
رشته روابط بین الملل
دانشگاه اصفهان

میراث‌فرهنگی در مناطق منازعه:

ارزیابی کارآمدی یونسکو

در حفاظت از میراث‌فرهنگی در بحران‌های امنیتی

میراث فرهنگی و آثار باستانی همواره عضوی جدایی ناپذیر از فرهنگ و هویت و تاریخ یک ملت شناخته می‌شوند و حفاظت از آنها در اولویت تصمیم‌سازان مرتبط در داخل و خارج از کشورهاست. با این‌حال، در زمان بحران‌های امنیتی، سیاسی و البته وقایع طبیعی، این حفاظت با چالش‌های زیادی مواجه است و دولت بعنوان متولی داخلی و سازمان علمی، آموزشی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) بعنوان متولی خارجی، نمی‌توانند بطور شایسته از میراث فرهنگی و آثار تاریخی مراقبت کنند و این مسئله باعث موجی از انتقادات بخصوص از یونسکو بعنوان سازمان جهانی مسئول در قبال آثار تاریخی می‌شود؛ دو نمونه بارز این مسئله را میتوان در حفاظت از آثار باستانی کشور عراق پس از شروع جنگ با ناتو در سال ۲۰۰۳ و همچنین سوریه پس از شروع جنگ با داعش ملاحظه نمود. لذا این نوشتار در صدد پاسخ به این سوال است که یونسکو دقیقاً چه وظایفی در قبال میراث فرهنگی و آثار باستانی مطابق با سازوکارهایی که برای آن تعریف شده، دارد؟ همچنین سوال فرعی این نوشتار آن است که عملکرد سازمان مذکور در مقابل خطرات و آسیب‌های احتمالی به آثار تاریخی و میراث فرهنگی در عراق و سوریه چه بود؟

کلیدواژه‌ها: یونسکو، میراث فرهنگی، منازعه، جنگ، آثار باستانی.

مقدمه

میراث فرهنگی یک ملت صرفاً اشیاء باستانی یا بناهای تاریخی به جای مانده از گذشته نیست، بلکه بخشی از هویت، حافظه جمعی و حقوق فرهنگی آن جامعه است؛ لذا در مناطق جنگی و اشغال‌شده و در زمانیکه بحران‌های امنیتی در مناطق دارای پیشینه‌ی تاریخی افزایش می‌یابد، تخریب و غارت احتمالی میراث فرهنگی تنها خسارتی مادی به چند اثر تاریخی و باستانی نیست، بلکه حمله‌ای به هویت فرهنگی و حقوق بنیادین مردمی که به آنها تعلق خاطر دارند، به‌شمار می‌آید. یونسکو به‌عنوان نهاد بین‌المللی متولی حفاظت از میراث فرهنگی شناخته می‌شود و مأموریت دارد تا در شرایط صلح و یا بحران، از میراث فرهنگی و ابنیه تاریخی ثبت شده‌ی جهانی، پاسداری کند. این ماموریت در قالب چند کنوانسیون و سازوکار بین‌المللی مرتبط، به سازمان مذکور محول شده است. با این حال، کارنامه‌ی یونسکو در جنگ‌ها و بحران‌های امنیتی که تاکنون در مناطق دارای پیشینه‌ی تاریخی رخ داده، با چالش‌های جدی و انتقادات قابل توجهی مواجه بوده است. یونسکو از طرفی در این رابطه از سوی منتقدان به جانبداری به نفع کشورهای توسعه یافته متهم است و از طرف دیگر، بسیاری معتقدند که سازوکارهای موجود در این رابطه ضمانت اجرای کافی نداشته و نمیتوانند به اندازه کافی موثر واقع شوند.

لذا در این یادداشت، عملکرد یونسکو را از منظر حقوق فرهنگی ارزیابی می‌کنیم و بررسی خواهیم کرد که این سازمان در حفاظت از میراث درگیر در نمونه‌های مشخص عراق (جنگ ۲۰۰۳) و سوریه در دوره جنگ با داعش تا چه حد کارآمد بوده است. هدف، ارائه‌ی تحلیلی واقع‌بینانه و مبتنی بر حقوق است که نشان دهد تخریب میراث فرهنگی چگونه مصداقی از نقض حقوق فرهنگی جوامع بوده و یونسکو در ایفای وظایف خود در این رابطه، چه نقاط قوت و ضعفی داشته است.

پرتال جامع علوم انسانی

چارچوب‌های حقوقی و ابزارهای یونسکو برای حفاظت از میراث در مخاصمات

یونسکو بر پایه مجموعه‌ای از کنوانسیون‌ها و سازوکارهای بین‌المللی می‌کوشد میراث‌فرهنگی را در برابر آسیب‌های جنگ حفظ کند. مهم‌ترین ابزار حقوقی در این زمینه کنوانسیون ۱۹۵۴ لاهه برای حفاظت از اموال فرهنگی در زمان مخاصمه مسلحانه است که پس از ویرانی‌های جنگ جهانی دوم تدوین شد. این کنوانسیون دولت‌ها را موظف می‌کند تا اماکن و اشیای فرهنگی (آثار تاریخی، موزه‌ها، آرشیوها و غیره) را از گزند جنگ حفظ کرده و از سرقت و قاچاق آثار جلوگیری نمایند. این اسناد، هم اقدامات حفاظتی قابل اتخاذ در زمان صلح و هم مقررات مربوط به احترام به اموال فرهنگی در زمان منازعه را پیش‌بینی می‌کنند. براین‌اساس، اموال فرهنگی همانند سازوکارهای حفاظتی آن‌ها و پیرامون بلافصل‌شان، نباید برای مقاصدی استفاده شوند که ممکن است آن‌ها را در معرض تخریب یا آسیب در صورت بروز منازعه مسلحانه قرار دهد و باید در برابر هرگونه اقدام خصمانه محافظت شوند (French Republic, 2015). همچنین دو پروتکل الحاقی (۱۹۵۴ و ۱۹۹۹) ابزارهای اجرایی قوی‌تری مانند منع ضبط اموال فرهنگی در اشغال و پیش‌بینی استرداد پس از جنگ را فراهم کرده‌اند (UNESCO, n.d.). افزون بر این، یونسکو کنوانسیون ۱۹۷۰ ممنوعیت قاچاق اموال فرهنگی (UNESCO, 1970) و کنوانسیون ۱۹۷۲ (UNESCO, 1972) میراث جهانی را نیز در اختیار دارد که هرچند مستقیماً ناظر به وضعیت جنگی نیستند، اما چارچوب‌های کلی حفاظت و فهرست میراث جهانی در خطر را برای جلب‌توجه بین‌المللی به مناطق منازعه ارائه می‌کنند.

در کنار معاهدات، یونسکو از طریق شورای بین‌المللی سپر آبی و اتحادهای نظامی-مدنی تلاش می‌کند تا ارتش‌ها و نیروهای درگیر را به رعایت میراث‌فرهنگی ترغیب کند. برای نمونه، اتحاد نظامی-مدنی یونسکو برای حفاظت از اموال فرهنگی (UNESCO, n.d.)، نیروهای

نظامی و کارشناسان میراث را گردهم می‌آورد تا در زمان صلح و جنگ همکاری کرده و آموزش‌های لازم را به نظامیان درباره احترام به سایت‌های فرهنگی بدهند. همچنین یونسکو با سازمان‌هایی چون اینترپل، شورای بین‌المللی موزه‌ها (ICOM) و پلیس بین‌المللیِ تخصصی (مانند یگان حفاظت آثار باستانی ایتالیا) همکاری می‌کند تا قاچاق آثار تاریخی در دوره‌های آشوب را رصد و متوقف کند. این هماهنگی‌ها به‌ویژه پس از قطعنامه ۲۱۹۹ شورای امنیت در سال ۲۰۱۵ (منع تجارت آثار سوریه و عراق) شدت گرفت و بیش از ۵۰ کشور قوانین خود را برای انسداد مسیرهای قاچاق تقویت کردند (UNESCO, 2017).

باوجوداین چارچوب‌ها، یونسکو ابزار اجرایی و ضمانت اجرای نظامی یا قضایی مستقلی ندارد و وابسته به اراده و همکاری دولت‌ها است. این نکته در مخاصمات که دولت‌ها یا گروه‌های مسلح ممکن است به تعهدات فرهنگی بی‌اعتنایی کنند، یک محدودیت ساختاری محسوب می‌شود. در بسیاری موارد، طرف‌های درگیر، عضو کنوانسیون‌های مربوطه نیستند یا تعهدی به رعایت آنها حس نمی‌کنند. برای مثال، در سال ۲۰۰۳ ایالات متحده و بریتانیا (که عراق را اشغال نظامی کردند) عضو کنوانسیون ۱۹۵۴ نبودند و نیز گروه‌های غیردولتی مانند داعش اساساً خود را پایبند این موازین نمی‌دانند. از این رو، تلاش‌های یونسکو عمدتاً به اقدامات پیشگیرانه نرم مانند فهرست‌کردن سایت‌های حساس و دادن اطلاعات به ارتش‌ها، بیانیه‌های محکومیت و سپس بسیج همکاری بین‌المللی برای امدادرسانی فرهنگی پس از فاجعه محدود می‌شود. در ادامه، عملکرد یونسکو را در دو مطالعه موردی عراق و سوریه بررسی می‌کنیم تا میزان موفقیت این ابزارها و چالش‌های فراروی آنها روشن‌تر شود.

میراث‌فرهنگی به‌مثابه حقوق فرهنگی و بشردوستانه

با وجود مواردی که بیان شد، پیش از ورود به مطالعات موردی، باید بر پیوند عمیق میان میراث‌فرهنگی و حقوق بشر تأکید کرد. طبق موازین بین‌المللی حقوق بشر، هر فرد و هر جامعه حق دارد در زندگی فرهنگی مشارکت داشته باشد و از میراث‌فرهنگی خود بهره‌مند شود (از جمله ماده ۲۷ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۱۵ میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی). حقوق فرهنگی شامل حق حفظ و ادامه سنت‌ها، زبان، آثار تاریخی و هویت فرهنگی است؛ بنابراین، هنگامی که میراث یک ملت عمداً هدف حمله یا تخریب قرار می‌گیرد، درواقع حقوق فرهنگی آن مردم نقض می‌شود. گزارشگران ویژه سازمان ملل متحد این موضوع را به‌صراحت بیان کرده‌اند؛ به گفته کریما بن‌نونه، گزارشگر ویژه حقوق فرهنگی در سال ۲۰۱۶: «جداکردن میراث‌فرهنگی یک ملت از خود ملت و حقوق آنان ناممکن است» (OHCHR, 2016)؛ لذا هنگامی که میراث‌فرهنگی تحت حمله است، مردم و حقوق بنیادین‌شان نیز آماج حمله قرار گرفته‌اند. این دیدگاه حقوق‌بشری، تخریب عمدی مواریث را نه صرفاً خسارت مادی، بلکه جنایتی علیه کرامت انسانی و هویت جمعی قلمداد می‌کند.

هم‌سوی با این رویکرد، در سال‌های اخیر جامعه جهانی تخریب میراث را مصداق جنایت جنگی نیز شناخته است. برای نمونه، دیوان کیفری بین‌المللی در سال ۲۰۱۶ در پرونده کشور مالی، تخریب مقبره‌های تیمبوکتو را به‌عنوان جنایت جنگی محاکمه کرد و شورای امنیت سازمان ملل متحد در قطعنامه تاریخی ۲۳۴۷ در سال ۲۰۱۷ تصریح نمود که «تخریب عمدی میراث، یک جنایت جنگی است»، زیرا جرم احمد الفقهی المهدی متهم اصلی این پرونده به‌صراحت، «جنایت جنگی» ذکر شد (ICC, 2016).

این اصول هنگامی اهمیت دوچندان می‌یابد که تأثیرات تخریب میراث بر جوامع محلی را در نظر آوریم. ازدست‌رفتن اشیاء موزه‌ای، بناهای تاریخی یا اماکن مقدس تنها نابودی فیزیکی نیست؛ بلکه مردم محل احساس می‌کنند بخشی از تاریخ‌شان ربوده شده و صدایشان خاموش گشته است. یک باستان‌شناس سوری به نام عمر العظم به‌درستی گفته است: «مردمی که میراث و تاریخ‌شان را از دست بدهند، دیگر مردمی کامل نخواهند بود» (Shaheen, 2015). میراث‌فرهنگی می‌تواند مایه پیوند ملی و هویت مشترک باشد؛ چنان‌که در سوریه جنگ‌زده، پالمیرا یکی از معدود نمادهای ملی باقی‌مانده بود که فراتر از خطوط فرقه‌ای همه سوری‌ها به آن افتخار می‌کردند. از این رو، تخریب چنین نمادهایی به تضعیف روحیه، هویت و حس استمرار تاریخی یک ملت می‌انجامد.

عراق؛ تهاجم ۲۰۰۳ و پس‌لرزه‌های فرهنگی

با آغاز حمله ایالات متحده و متحدانش به عراق در مارس ۲۰۰۳، نگرانی‌های گسترده‌ای درباره سرنوشت گنجینه‌های باستانی بین‌النهرین پدید آمد. این نگرانی‌ها خیلی زود رنگ واقعیت گرفت. در آوریل ۲۰۰۳ و هم‌زمان با سقوط بغداد، موزه ملی عراق واقع در بغداد، هدف غارت و تخریب قرار گرفت. طی تنها چند روز، افراد از خلأ امنیتی پس از سقوط رژیم استفاده کرده و بخش زیادی از مجموعه منحصربه‌فرد موزه‌ها را تاراج کردند. بر اساس برآورد مسئولان موزه، حدود ۱۵ هزار قلم شی تاریخی از جمله ۵ هزار مهر استوانه‌ای ارزشمند به سرقت رفت (UNESCO, 2023). این اتفاق یک شوک فرهنگی در سطح جهان بود و رسانه‌ها از آن به‌عنوان فاجعه‌ای برای

تمدن بشر یاد کردند؛ تا جایی که دبیرکل وقت سازمان ملل متحد، کوفی عنان، از خسارات فاجعه‌بار وارده به میراث‌فرهنگی عراق که در آن ایام رخ داد، ابراز تأسف کرد (UN, 2003). این مسئله باعث شد که یونسکو از نیروهای ائتلاف بخواهد که تلاش کنند به آثار باستانی آسیبی نرسد و اقلام تاریخی و باستانی خریدوفروش نشوند. به گفته کالین پاول معاون وزیر خارجه در دولت جرج بوش پسر، به مردم عراق و همچنین اعضای نیروهای ائتلاف و دیگران، هشدار داده شده است که به این آثار باستانی دست نزنند. به طور خاص، از آمریکایی‌ها خواسته شده است که چنین اشیایی را خریداری یا معامله نکنند، زیرا متعلق به ملت عراق هستند و اموال دزدیده شده محسوب می‌شوند (PBS News, 2003). در ژانویه ۲۰۰۳ نیز، هیأتی متشکل از پژوهشگران، مدیران موزه‌ها، مجموعه‌داران آثار هنری و دلالان عتیقه با مقامات پنتاگون دیدار کردند تا پیامدهای تهاجم را بررسی کنند؛ آنان هشدار دادند که موزه ملی بغداد مهم‌ترین محوطه فرهنگی کشور است. همچنین یکی از اعضای این هیأت، مک‌گوایر گیبسون از دانشگاه شیکاگو، دو بار به پنتاگون بازگشت تا درباره تدابیری که ائتلاف باید اتخاذ کند گفت‌وگو کند. او و همکارانش در هفته‌های پیش از آغاز جنگ چندین ایمیل یادآوری برای فرماندهان نظامی ارسال کردند. گیبسون بعدها گفت: «تصور می‌کردم به من تضمین داده شده بود که از محوطه‌ها و موزه‌ها حفاظت خواهد شد» (GPF, n.d.).

یونسکو در واکنش اولیه، ضمن محکومیت دزدی و آسیب، کوشید هماهنگی‌هایی برای کاهش خسارات انجام دهد. چند هفته پس از واقعه، تیمی از کارشناسان یونسکو (از جمله باستان‌شناسان بین‌المللی) به بغداد اعزام شدند تا خسارت موزه را ارزیابی کنند؛ این بازدیدها از تاریخ 15 الی 20 می سال 2003 صورت گرفت (Emberling & Hanson, 2008). همچنین یونسکو میزبان جلسات اضطراری با مشارکت اینترپل، ICOM و سایر نهادهای مرتبط شد تا فهرست اشیاء مفقودشده را دراختیار گمرکات و پلیس‌های بین‌المللی قرار دهد و از قاچاق آنها جلوگیری کند. با این وجود، به دلیل وضعیت ناامن، یونسکو و دیگر نهادهای بین‌المللی در ماه‌های نخست حضور فیزیکی محدودی در عراق داشتند. به گفته جان کرتیس متخصص موزه بریتانیا، بابل از زمان ورود نیروهای آمریکایی آسیب‌های جدی دیده است. او در ماه دسامبر از این مکان بازدید کرد و تنها کارشناس بین‌المللی حاضر در جلسه‌ای بود که توسط مقامات عراقی تشکیل شده بود. از یونسکو دعوت شده بود تا نماینده‌ای اعزام کند، اما به دلایل امنیتی این دعوت را رد کرد (The Art Newspaper, 2005).

ابعاد خسارت‌های فرهنگی عراق تنها به موزه بغداد محدود نبود. در هفته‌ها و ماه‌های پس از تهاجم، غارت گسترده محوطه‌های باستانی در سراسر عراق رخ داد. سایت‌های باستان‌شناسی دور از مراکز شهری که اغلب حفاظتی نداشتند، توسط سودجویان حفاری و اشیاء آن به بازار سیاه سرازیر شد. یونسکو در ژوئیه ۲۰۰۳ هشدار داد که همچنان چپاول سیستماتیک محوطه‌های تاریخی در جریان است، اما در غیاب امنیت کافی، توان جلوگیری عملی اندک بود. تلاش‌های یونسکو عمدتاً معطوف به جلب همکاری جوامع محلی و نیروهای ائتلاف برای حفاظت اضطراری از سایت‌ها و همچنین ضبط اشیاء مسروقه در مبادی خروجی شد.

یکی از موارد شاخص که ضعف اجرای حفاظت را عیان کرد، سرنوشت محوطه باستانی بابل بود. نیروهای آمریکایی در آوریل ۲۰۰۳ در روزهای آغازین جنگ، محوطه ۹۰۰ هکتاری بابل باستانی را به پایگاه نظامی موسوم به «کمپ آلفا» تبدیل کردند. هرچند حضور نظامیان جلوی غارت مردمی را گرفت، اما خود استقرار پایگاه آسیب‌های شدیدی به بابل وارد کرد. گزارش بازرسان موزه بریتانیا و یونسکو در سال ۲۰۰۵ حاکی از آن بود که تجهیز زیرساخت‌های پایگاه (عمدتاً توسط پیمانکاران نظامی) به کندن خندق‌های عمیق در لایه‌های باستان‌شناسی، ایجاد سکوی فرود بالگرد و پارکینگ با تسطیح گسترده زمین، آلودگی خاک به دلیل نشت سوخت و حتی پر کردن کیسه‌های شن با خاک حاوی قطعات سفال و استخوان منجر شده است. در بخشی از این گزارش آمده است که این اقدامات ۳۰۰ هزار مترمربع از عرصه باستانی را دستخوش تغییر و اختلاط کرده که جبران‌ناپذیر است. یونسکو با ابراز تأسف، احداث چنین پایگاهی در قلب یکی از مهم‌ترین محوطه‌های تاریخی جهان را معادل ایجاد پادگان نظامی در کنار اهرام مصر توصیف کرد (ABC News, 2009). این تشبیه به‌خوبی نشان می‌دهد که چگونه عدم رعایت تعهدات توسط نیروهای ائتلاف به میراثی بی‌بدیل لطمه زد.

با گذشت زمان و بهبود نسبی اوضاع امنیتی، یونسکو نقش فعال‌تری در احیای میراث‌فرهنگی عراق ایفا کرد. این سازمان در سال‌های بعد، هماهنگ‌کننده کمیته بین‌المللی حفاظت از میراث عراق بود که وظیفه مشاوره در مرمت بناهای آسیب‌دیده و بازسازی ظرفیت‌های محلی را برعهده داشت. به‌عنوان بخشی از تلاش‌ها برای حمایت از موزه‌ها در عراق، یونسکو بر اساس نیازهای اولویت‌دار شناسایی‌شده توسط موزه و وزارت فرهنگ، تجهیزات، مواد حفاظتی و ذخیره‌سازی را به موزه ملی عراق در بغداد اهدا کرده است. تجهیزات و مواد اهدایی به تلاش‌های موزه برای حفاظت و ارتقای مجموعه ارزشمند آن کمک خواهد کرد. علاوه بر این، به کارکنان موزه کمک می‌کند تا فهرست‌برداری و به‌روزرسانی پایگاه‌داده مجموعه موزه را انجام دهند و در نتیجه مستندسازی مجموعه و مدیریت ذخیره‌سازی را بهبود بخشند (UNESCO, 2023). به کمک یونسکو و سازمان‌های همکار، بسیاری از موزه‌های منطقه‌ای عراق که در ۲۰۰۳ بسته شده بودند، بازسازی یا بازگشایی شدند. برای نمونه، موزه ملی عراق در بغداد پس از سال‌ها مرمت و بازیابی، سرانجام در فوریه ۲۰۱۵ به طور رسمی بازگشایی شد (UNESCO, 2015). این موفقیت نسبی حاصل همکاری دولت عراق، یونسکو، اینترپل و کشورهای همسایه بود که برخی

آثار را توقیف و مسترد کردند. هرچند هنوز هزاران شیء گمشده‌اند، این بازگشت‌ها امیدبخش بود. دولت عراق همچنین برای نشان‌دادن مقاومت فرهنگی، اندکی پس از اقدامات داعش در سال ۲۰۱۵ اقدام به بازگشایی موزه‌های بغداد و ناصریه کرد.

با این حال، ارزیابی کلی عملکرد یونسکو در عراقِ پس از ۲۰۰۳ آمیخته به نقد و تحسین است. از یک سو، یونسکو توانست با صدور هشدارهای به‌موقع و جلب همکاری جهانی، روند قاچاق را دشوار کرده و در بازسازی پساجنگ سهم داشته باشد. ازسوی‌دیگر، در لحظات بحرانی ابتدایی، ابزارهای یونسکو نتوانستند از وقوع فاجعه جلوگیری کنند. عدم حضور سریع نیروهای حافظ میراث (مانند یگان‌های ویژه حفاظت که بعضی کشورها دارند) و وابستگی یونسکو به اراده نیروهای ائتلاف، موجب شد میراث عراق در هفته‌های نخست تقریباً بی‌دفاع باشد. همچنین برخی منتقدان می‌گویند یونسکو در قبال تخریب زیرساختیِ بابل و سایر سایت‌ها توسط نیروهای ائتلاف، لحنی ملایم‌تر از حد انتظار داشت و شاید ملاحظات سیاسی مانع انتقاد صریح‌تر از اقدامات قدرت‌های بزرگ شد. در مجموع، تجربه عراق نشان داد که تعهدات حقوقی بین‌المللی اگر از سوی دولت‌های درگیر جدی گرفته نشود، ضمانت اجرایی کافی ندارند. مثلاً آمریکا عملاً در پاسخگویی دررابطه‌با مسئله تخریب میراث عراق پاسخگو نشد و نهایت خسارتی که پرداخت کرد، توسط بنیاد ملی علوم‌انسانی ایالات متحده (NEH) و به مبلغ ۵۰۰ هزار دلار بود (American Historical Association, 2003). از منظر حقوق فرهنگی نیز، مردم عراق با ازدست‌دادن بخشی از تاریخ ملموس خود در ۲۰۰۳ دچار نوعی ضربه هویتی شدند که سال‌ها طول کشید تا التیام یابد و پس از ظهور گروه تروریستی داعش نیز، تراژدی تلخ سال ۲۰۰۳ دررابطه‌با آثار باستانی و میراث‌فرهنگی و هویتی آنان چه‌بسا قوی‌تر از ۲۰۰۳ مجدداً تکرار شد.

سوریه؛ تخریب نظام‌مند میراث‌فرهنگی توسط داعش و محدودیت‌های مداخله یونسکو

جنگ داخلی سوریه از سال ۲۰۱۱ و به‌ویژه ظهور و گسترش گروه موسوم به «دولت اسلامی عراق و شام» (داعش) از سال ۲۰۱۴، یکی از ویرانگرترین دوره‌ها را برای میراث‌فرهنگی این کشور رقم زد. برخلاف بسیاری از موارد تخریب میراث که پیامدهای جانبی درگیری‌های نظامی محسوب می‌شوند، تخریب میراث در سوریه، به‌ویژه در مناطق تحت کنترل داعش، ماهیتی عامدانه، ایدئولوژیک و نمایشی داشت. شهر باستانی پالمیرا، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین نمادهای میراث جهانی سوریه و ثبت‌شده در فهرست یونسکو، به طور خاص هدف این سیاست تخریبی قرار گرفت. تروریست‌ها علی‌رغم درخواست‌های بین‌المللی برای حفاظت، دو بار پالمیرا را تصرف کردند و ویرانی جبران‌ناپذیری به بار آوردند (Al Kuntar & Zucker, n.d.). انفجار معابد بعل‌شمین و بل، تخریب طاق‌نصرت و آسیب گسترده به گورستان‌ها و مجسمه‌های تاریخی، نه صرفاً نابودی آثار باستانی، بلکه تلاشی آگاهانه برای محو حافظه تاریخی و هویت فرهنگی جامعه سوری تلقی می‌شود. بعل‌شمین نزدیک به ۲ هزار سال پیش و قرن اول میلادی و امپراطوری روم ساخته شده و نماد عمق تاریخ پیش از اسلام در سوریه بوده است (UNESCO, 2015). همچنین اهمیت پالمیرا فراتر از ارزش باستان‌شناختی آن بود. این شهر در بستر جنگ داخلی و شکاف‌های عمیق سیاسی و فرقه‌ای، یکی از معدود نمادهای هویت ملی مشترک سوری‌ها به شمار می‌رفت. از این منظر، تخریب پالمیرا را می‌توان حمله‌ای مستقیم به حقوق فرهنگی مردم سوریه دانست؛ حقوقی که شامل دسترسی به میراث، حفظ پیوند با گذشته و استمرار هویت جمعی است. اعدام خالد الاسعد، باستان‌شناس برجسته و سالخورده پالمیرا توسط داعش نیز، این بعد نمادین را تشدید کرد؛ چراکه خشونت نه‌تنها متوجه آثار، بلکه متوجه حاملان دانش و حافظان میراث نیز بود. آقای الاسعد ۸۱ساله به دلیل امتناع از افشای محل عتیقه‌جات پالمیرا که برای جلوگیری از غارت و فروش آنها در بازار غیرقانونی عتیقه‌جات پنهان کرده بود، دستگیر، شکنجه و سر بریده شد (The University of Chicago, 2015).

یونسکو در قبال این تخریب‌ها واکنش‌های متعددی نشان داد. این سازمان از همان ابتدای اشغال پالمیرا توسط داعش، بیانیه‌های رسمی محکومیت صادر کرد، وضعیت سایت را به‌عنوان میراث جهانی در خطر برجسته ساخت و تلاش کرد با مستندسازی خسارات، افکار عمومی جهانی و نهادهای بین‌المللی را نسبت به ابعاد فاجعه آگاه سازد. همچنین یونسکو در چارچوب همکاری با شورای امنیت سازمان ملل متحد، نقش مهمی در پیگیری قطعنامه‌هایی ایفا کرد که تجارت غیرقانونی آثار فرهنگی سوریه و عراق را ممنوع می‌ساخت و منابع مالی گروه‌های تروریستی را هدف قرار می‌داد. این اقدامات، هرچند از منظر هنجاری و حقوقی اهمیت داشتند، اما تأثیر مستقیمی بر توقف فوری تخریب‌ها نداشتند. گرچه تلاش‌هایی برای بازگرداندن آثار باستانی و بازگرداندن آنها به صاحبان اصلی‌شان صورت گرفته است، اما بسیاری از گنجینه‌های پالمیرا هنوز در سراسر جهان در مجموعه‌های خصوصی، موزه‌ها و مغازه‌های عتیقه‌فروشی پراکنده هستند (Harvard University, n.d.).

محدودیت‌های یونسکو در پرونده سوریه حتی آشکارتر از عراق بود. برخلاف وضعیت اشغال عراق توسط دولت‌های عضو سازمان ملل، در سوریه بخش عمده‌ای از تخریب‌ها توسط یک بازیگر غیردولتی مسلح انجام می‌شد که نه‌تنها عضو هیچ‌یک از کنوانسیون‌های بین‌المللی

نبود، بلکه اساساً منطق حقوق بین‌الملل و میراث مشترک بشری را به رسمیت نمی‌شناخت. فقدان دسترسی میدانی، خطرات امنیتی جدی برای کارشناسان و نبود هرگونه سازوکار اجرایی الزام‌آور، عملاً یونسکو را به نقش‌هایی غیرمستقیم مانند محکومیت، مستندسازی، آموزش از راه دور و برنامه‌ریزی برای بازسازی پسابحران محدود کرد. به این معنا، ناتوانی یونسکو در جلوگیری از تخریب پالمیرا بیش از آنکه ناشی از ضعف سازمانی باشد، بازتابی از محدودیت‌های ساختاری نظام بین‌المللی حفاظت از میراث در مواجهه با گروه‌های تروریستی و منازعات غیرمتعارف است.

پس از عقب‌نشینی داعش از پالمیرا، یونسکو تلاش‌هایی را برای ارزیابی خسارات، ارائه مشاوره‌های فنی و برنامه‌ریزی بازسازی آغاز کرد. با این حال، حتی در مرحله بازسازی نیز چالش‌های سیاسی، امنیتی، اخلاقی و البته فنی مطرح شد؛ از جمله این پرسش که بازسازی سریع نمادین تا چه حد می‌تواند جایگزین فقدان اصالت تاریخی شود و آیا بدون حل‌وفصل ریشه‌های منازعه، احیای میراث‌فرهنگی می‌تواند به بازسازی واقعی جامعه کمک کند یا خیر. پس از آزادسازی پالمیرا از دست داعش توسط نیروهای مسلح سوریه و روسیه، کارشناسان اظهار داشتند که هرگونه مرمت این مکان محدود خواهد بود و این مکان باستانی هرگز به شکوه سابق خود باز نخواهد گشت (Abrams, 2016). تجربه سوریه نشان داد که در شرایطی که تخریب میراث بخشی از راهبرد خشونت و سلطه است، نقش یونسکو ناگزیر به سطح واکنش‌های پسینی و نمادین تقلیل می‌یابد و حقوق فرهنگی جوامع محلی، بیش‌ازپیش در معرض آسیب قرار می‌گیرد.

ارزیابی کارآمدی یونسکو: چالش‌ها و کاستی‌ها

ارزیابی عملکرد یونسکو در عراق و سوریه مستلزم تمایز میان نقش هنجارساز و هماهنگ‌کننده این سازمان و محدودیت‌های ساختاری و سیاسی آن در بستر مخاصمات مسلحانه است. در مورد عراق پس از ۲۰۰۳، یونسکو توانست با صدور هشدارهای اولیه، جلب‌توجه افکار عمومی جهانی و ایجاد شبکه‌ای از همکاری‌های فنی و نهادی، در مهار نسبی قاچاق آثار و بازسازی تدریجی زیرساخت‌های فرهنگی نقش ایفا کند. هماهنگی با اینترپل، ICOM و دولت‌های منطقه برای شناسایی و استرداد بخشی از آثار غارت‌شده و حمایت از بازگشایی موزه‌ها، نشان‌دهنده ظرفیت یونسکو در دیپلماسی فرهنگی و اقدامات پسابحران بود. با این حال، در مقطع بحرانی آغازینِ سقوط بغداد، ابزارهای یونسکو عملاً ناتوان از پیشگیری مؤثر بودند؛ این ناتوانی ریشه در فقدان قدرت اجرایی الزام‌آور و وابستگی کامل این سازمان به اراده نیروهای اشغالگر داشت. عدم عضویت برخی بازیگران اصلی در کنوانسیون ۱۹۵۴ لاهه و اولویت یافتن ملاحظات نظامی بر حفاظت فرهنگی، موجب شد میراث عراق در هفته‌های نخست تقریباً بی‌دفاع باقی بماند.

تجربه سوریه این محدودیت‌ها را به شکلی حتی عمیق‌تر و ساختاری‌تر آشکار می‌سازد. برخلاف عراق که تخریب‌ها عمدتاً در بستر اشغال نظامی دولت‌های عضو سازمان ملل رخ داد، در سوریه بخش قابل‌توجهی از ویرانی‌ها توسط یک بازیگر غیردولتی مسلح، یعنی داعش، صورت گرفت؛ گروهی که نه‌تنها عضو هیچ‌یک از معاهدات بین‌المللی نبود، بلکه اساساً منطق حقوق بین‌الملل، میراث مشترک بشری و حقوق فرهنگی را به رسمیت نمی‌شناخت. در چنین شرایطی، یونسکو فاقد هرگونه امکان مداخله میدانی یا ابزار بازدارنده مؤثر بود و نقش آن ناگزیر به محکومیت، مستندسازی، هشدارهای حقوقی و تلاش برای انسداد مسیرهای مالی ناشی از قاچاق آثار تقلیل یافت. اگرچه این اقدامات در سطح هنجاری و حقوقی اهمیت داشتند و به تصویب قطعنامه‌های شورای امنیت در زمینه منع تجارت غیرقانونی آثار فرهنگی کمک کردند، اما در توقف فوری تخریب‌هایی چون نابودی پالمیرا تأثیر مستقیمی نداشتند.

در هر دو مورد عراق و سوریه، وابستگی یونسکو به اراده سیاسی دولت‌ها و نبود سازوکار اجرایی مستقل، نقطه‌ضعف مشترک محسوب می‌شود. با این حال، در سوریه این ضعف با فقدان دسترسی میدانی، خطرات امنیتی شدید و ماهیت ایدئولوژیک تخریب میراث توسط داعش تشدید شد. حتی پس از عقب‌نشینی داعش و آغاز بحث بازسازی، یونسکو با چالش‌های جدیدی مواجه گردید؛ از جمله محدودیت‌های سیاسی، اختلاف‌نظر درباره مشروعیت بازیگران محلی و پرسش‌های اخلاقی و فنی درباره بازسازی نمادین در غیاب اصالت تاریخی. این وضعیت نشان داد که در منازعاتی که تخریب میراث بخشی از راهبرد خشونت و سلطه است، نقش یونسکو ناگزیر به واکنش‌های پسینی و نمادین محدود می‌شود و حقوق فرهنگی جوامع محلی، بیش‌ازپیش در معرض آسیب قرار می‌گیرد.

در مجموع، تجربه عراق و سوریه نشان می‌دهد که یونسکو در حوزه هنجارسازی، مستندسازی و بسیج همکاری‌های بین‌المللی ظرفیت‌های قابل‌توجهی دارد، اما در فقدان ضمانت‌های اجرایی الزام‌آور و پاسخگویی مؤثر دولت‌ها و بازیگران مسلح، قادر به جلوگیری از تخریب‌های گسترده در لحظات بحرانی نیست. این شکاف میان تعهدات حقوقی و واقعیت‌های میدانی، به‌ویژه در زمینه حقوق فرهنگی، یکی از چالش‌های اساسی نظام بین‌المللی حفاظت از میراث در مخاصمات معاصر به شمار می‌آید.

نتیجه‌گیری

بررسی‌های ذکر شده در این نوشتار نشان می‌دهد که مسئله حفاظت از میراث‌فرهنگی در مناطق منازعه، نه صرفاً یک چالش فنی یا فرهنگی، بلکه بازتابی از شکاف ساختاری میان تعهدات هنجاری حقوق بین‌الملل و واقعیت‌های قدرت در میدان منازعه است. تجربه عراق به‌روشنی آشکار می‌سازد که یونسکو، علی‌رغم برخورداری از چارچوب‌های حقوقی معتبر و نقش مؤثر در دیپلماسی فرهنگی و بازسازی پسابحران، در لحظات بحرانی به دلیل فقدان ابزار اجرایی الزام‌آور و وابستگی به اراده دولت‌های مداخله‌گر، عملاً ناتوان از پیشگیری مؤثر بوده است. این وضعیت نشان می‌دهد که حقوق فرهنگی، هرچند به‌صورت فزاینده‌ای در گفتمان حقوق بشر و حقوق بشردوستانه به رسمیت شناخته شده، همچنان در عمل در برابر ملاحظات نظامی و سیاسی در جایگاهی شکننده قرار دارد. از این منظر، تخریب میراث فرهنگی عراق را باید نه یک استثنا، بلکه نشانه‌ای از ضعف نظام پاسخگویی بین‌المللی در قبال نقض حقوق فرهنگی در شرایط اشغال و جنگ دانست. تجربه سوریه، به‌ویژه تخریب عامدانه میراث‌فرهنگی پالمیرا توسط داعش، این ارزیابی را تکمیل و تعمیق می‌کند. برخلاف عراق که تخریب میراث در بستر اشغال نظامی دولت‌محور رخ داد، در سوریه میراث‌فرهنگی به‌صورت آگاهانه و ایدئولوژیک توسط یک بازیگر غیردولتی مسلح هدف قرار گرفت؛ امری که محدودیت‌های ساختاری یونسکو را حتی آشکارتر ساخت. در این مورد، فقدان هرگونه تعهد حقوقی از سوی عاملان تخریب، عدم امکان دسترسی میدانی و نبود ابزار اجرایی الزام‌آور، نقش یونسکو را به واکنش‌های هنجاری، مستندسازی و برنامه‌ریزی پسابحران تقلیل داد. تجربه سوریه نشان می‌دهد که حتی پیشرفته‌ترین چارچوب‌های حقوقی بین‌المللی، در مواجهه با گروه‌های تروریستی و منازعات غیرمتعارف، از ظرفیت بازدارندگی عملی اندکی برخوردارند و حقوق فرهنگی جوامع محلی، به‌ویژه زمانی که تخریب میراث بخشی از راهبرد خشونت و سلطه است، به طرز مضاعفی آسیب‌پذیر می‌شود. در نهایت، متن حاضر بر ضرورت بازاندیشی در پیوند میان حفاظت از میراث، مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها و سازوکارهای اجرایی مؤثر تأکید می‌کند؛ چراکه بدون تقویت این پیوند، میراث‌فرهنگی همچنان به‌عنوان قربانی خاموش منازعات مسلحانه باقی خواهد ماند.

منابع

- Abrams, A. (2016, March 29). UN Expert Warns That Palmyra May Never Be Restored to Its Former Glory. Artnet. From: https://news.artnet.com/art-world/un-expert-palmyra-restoration-461150
- Al Kuntar, S., & Zucker, S. (n.d). Palmyra: the modern destruction of an ancient city. Smart History. From: https://smarthistory.org/palmyra-destruction-2/
- ABC News. (2009, July 10). Babylon damaged during US occupation: UNESCO. ABC News. From: https://www.abc.net.au/news/2009-07-10/babylon-damaged-during-us-occupation-unesco/1348442
- American Historical Association. (2003, September 1). Iraq's Lost Historical Heritage. American Historical Association. From: https://www.historians.org/perspectives-article/iraqs-lost-cultural-heritage-september-2003/
- Emberling, G., & Hanson, K. (2008). The Looting and Destruction of Iraq Past. The University of Chicago. From: https://isac.uchicago.edu/sites/default/files/uploads/shared/docs/oimp28.pdf
- French Republic. (2015, July 2). Opinion on the Protection of Cultural Property during Armed Conflict. French Republic. From: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000030911687
- Global Policy Forum. (n.d). War and Occupation in Iraq - Chapter 2 English. GPF. From: https://archive.globalpolicy.org/component/content/article/168-general/37146-war-and-occupation-in-iraq-chapter-2-english.html
- Harvard University. (n.d). Palmyra. Harvard University. From: https://whoseculture.hsites.harvard.edu/palmyra
- ICC. (2016, September 27). ICC Trial Chamber VIII declares Mr Al Mahdi guilty of the war crime of attacking historic and religious buildings in Timbuktu and sentences him to nine years' imprisonment. ICC. From: https://www.icc-cpi.int/news/icc-trial-chamber-viii-declares-mr-al-mahdi-guilty-war-crime-attacking-historic-and-religious
- PBS News. (2003, April 15). UNESCO Announces Iraq Mission as Cultural Loss Continues. PBS News. From: https://www.pbs.org/newshour/world/middle_east-jan-june03-unesco_04-15
- Shaheen, K. (2015, August 24). Palmyra: destruction of ancient temple is a war crime, says Unesco chief. The Guardian. From: https://www.theguardian.com/world/2015/aug/24/palmyra-destruction-ancient-temple-baal-shamin-war-crime-un-isis
- The University of Chicago. (2015, August 19). Oriental Institute Statement on the Murder of Khaled al-As'ad. The University of Chicago. From: https://isac.uchicago.edu/article/oriental-institute-statement-murder-khaled-al-asad
- The Art Newspaper. (2005, February 1). US base has caused shocking damage to Babylon. The Art Newspaper. From: https://www.theartnewspaper.com/2005/02/01/us-base-has-caused-shocking-damage-to-babylon
- The UN. (2016, March 4). The destruction of cultural heritage is a violation of human rights – UN Special Rapporteur, Timbuktu cultural destruction. OHCHR. From: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2016/03/destruction-cultural-heritage-violation-human-rights-un-special-rapporteur

- UNESCO. (n.d). Cultural heritage and armed conflicts. UNESCO. From: https://www.unesco.org/en/heritage-armed-conflicts
- UNESCO World Heritage Convention. (2015, August 24). Director-General of UNESCO Irina Bokova firmly condemns the destruction of Palmyra's ancient temple of Baalshamin, Syria. UNESCO. From: https://whc.unesco.org/en/news/1339
- UNESCO. (1970). Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property. UNESCO. From: https://unesco.nl/sites/default/files/2018-11/1970-Unesco-Convention.pdf
- UNESCO World Heritage Convention. (1972). Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. UNESCO. From: https://whc.unesco.org/en/conventiontext/
- UNESCO World Heritage Convention. (2017, March 24). UN Security Council adopts historic resolution for the protection of heritage. UNESCO. From: https://whc.unesco.org/en/news/1648
- UNESCO. (2023, December 7). Archaeological museums in Iraq. UNESCO. From: https://www.unesco.org/en/museums/iraq
- UN Secretary General. (2003, April 15). Secretary-General's statement on safeguarding Iraqi cultural heritage. The UN. From: https://www.un.org/sg/en/content/former-secretary-general/statements/2003-04-15/secretary-generals-statement-safeguarding-iraqi-cultural-heritage
- UNESCO. (2023, April 20). UNESCO supports Iraq National Museum to protect and preserve its collection. UNESCO. From: https://www.unesco.org/en/articles/unesco-supports-iraq-national-museum-protect-and-preserve-its-collection
- UNESCO World Heritage Convention. (2015, February 28). UNESCO Director-General welcomes the reopening of the Baghdad Museum. UNESCO. From: https://whc.unesco.org/en/news/1243

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی